

Hoe Romeins waren de Bataven?

Hans van Rossum

Onze kennis van de geschiedenis van de Romeinse provincies in Noordwest Europa berust voor een belangrijk deel op archeologische vondsten. In de literaire bronnen uit de keizertijd wordt zeer weinig aandacht besteed aan deze regio. Het is veelbetekenend dat een van de weinige etnografische geschriften die uit deze tijd zijn overgeleverd, de *Germania* van Tacitus, handelt over de als min of meer exotisch beschouwde Germanen buiten het rijk (een enkele korte notitie over de Germanen aan de Romeinse kant uitgezonderd). Kennelijk vond men hen interessanter dan de geromaniseerde Galliërs. Geschiedschrijvers waren voornamelijk geïnteresseerd in de politiek in Rome. Ze besteedden alleen dan aandacht aan wat er in de provincies gebeurde, als er een oorlog werd uitgevochten, een opstand neergeslagen of als er in Rome werd geprocedeerd tegen een corrupte provinciegouverneur. Het bronnenmateriaal is niet alleen schaars en op een specifiek soort onderwerpen gericht, maar ook qua optiek eenzijdig: nagenoeg alle bronnen zijn geschreven door auteurs die deel uitmaakten van of zich identificeerden met de uit het Mediterrane gebied afkomstige elite van het rijk.

Nu is het natuurlijk niet zo dat het archeologisch materiaal schriftelijke bronnen als het ware vervangt. Zo kunnen we er geen gebeurtenissen uit reconstrueren. We zullen bijvoorbeeld nooit in staat zijn een politieke geschiedenis te schrijven van een bepaalde provincie of provinciestad. Wel kunnen een aantal langetermijnprocessen worden bestudeerd. Een van de belangrijkste is de geleidelijke assimilatie van de cultuur (of beter: de verschillende culturen) in deze provincies aan de Romeinse cultuur, een proces dat wordt aangeduid met de moderne term Romanisering. Voor een groot deel is deze ontwikkeling voor ons slechts waarneembaar aan de hand van de materiële neerslag: de ontwikkeling van steden naar Romeins model, monumenten, naar Romeins voorbeeld gebouwde plattelandsvilla's van grootgrondbezitters en inscripties in het Latijn. Aan de hand van het namenmateriaal op officiële inscripties en privé-teksten als grafschriften kunnen we de geleidelijke verbreiding van Romeinse namen en het Romeinse burgerrecht onder provinciebewoners in kaart brengen.

Er zijn op dit terrein nog veel vragen. Zo is er discussie in hoeverre deze

Romanisering een geheel spontane ontwikkeling van onderaf is, dan wel door de rijksoverheid werd gestimuleerd. Niet dat deze een actief beschavingsprogramma ontwikkelde; we weten uit bouwinscripties dat monumentale prestigeobjecten in steden, zoals tempels, theaters en badhuizen, door provinciale notabelen werden aanbesteed en gefinancierd. De inbreng van het Rijk zou men zich zo moeten voorstellen, dat de Romeinen bij de verdeling van de lokale politieke macht systematisch diegenen die in hun ogen beschaafd waren bevoordeelden en zo conformisme aan een specifiek cultuurpatroon hebben bevorderd.¹ Ook wordt steeds duidelijker dat de Romanisering weliswaar op lange termijn uniformerend heeft gewerkt, maar dat er aanzienlijke regionale variatie is in tempo en resultaat. Tal van factoren speelden hierbij een rol, zoals verschillen in lokale cultuur, economische structuur en aard en intensiteit van contacten met de overheid en haar vertegenwoordigers, zoals bestuursambtenaren en het leger.²

Voor de meeste regio's is het bronnenmateriaal uitsluitend archeologisch. Een van de uitzonderingen op deze regel is die van de Bataven. Deze van oorsprong Germaanse stam woonde in de Betuwe en een deel van Noord-Brabant, dus in de noordelijke grenszone van het Romeinse Rijk. Over hen is meer bekend uit schriftelijke bronnen dan over menige andere provinciale gemeenschap. Ik beperk me in dit stuk tot de voornaamste van de bronnen: de beschrijving van de Bataafse Opstand door de Romeinse senator Tacitus, dat wil zeggen: een verhalende tekst waarin gebeurtenissen uit één jaar worden beschreven, en documentaire teksten uit het Romeinse legerkamp in Vindolanda (Chesterholm) die betrekking hebben op Bataafse militairen. Deze bronnen zijn wel weer beperkt, omdat ze vooral in verband staan met een specifiek aspect van de Bataafse geschiedenis: de opvallende rol van Bataven als militairen in het Romeinse leger. Wat kunnen we zeggen over de effecten van deze specifieke manier van integratie?

Als historicus beperk ik mij tot de vraag waar vooral schriftelijke bronnen antwoord op geven: wat betekende dit voor de soldaten? Maar ook hierbij is de inbreng van archeologen onmisbaar. De teksten uit Vindolanda zijn bij opgravingen gevonden. Het betreft een archief, waarvan de samenhang voornamelijk op grond van de vondstomstandigheden moet worden gereconstrueerd. Wat we weten over de samenleving waaruit deze soldaten voortkwamen, berust voor een groot deel op archeologische vondsten. Het beeld dat archeologen zich hiervan hebben gevormd, helpt de historicus bij het interpreteren van de teksten.

Bataafse soldaten

De Bataven namen een tamelijk uitzonderlijk positie in binnen het *imperium*, die in een speciaal verdrag met Rome was vastgelegd. De voornaamste bepaling was dat zij waren vrijgesteld van het betalen van belasting, maar verplicht waren troepen te leveren. Tot even voor het midden van de eerste eeuw hield dit waarschijnlijk in dat de Bataven met een door henzelf georganiseerd leger en op eigen kosten deelnamen aan incidentele, grootschalige expedities tegen de Germanen aan de overzijde van de Rijn. We weten hier verder erg weinig van af. In 43 werd de Bataafse militaire inbreng anders georganiseerd: vanaf dat moment werden de Bataafse soldaten geplaatst in reguliere troepenformaties. Dit hield in dat soldaten tegen betaling in vaste dienst werden genomen voor een periode van 25 jaar. Na afloop kregen de afgezwaaide Romeins burgerrecht. De Bataafse regimenten werden door de lokale autoriteiten gerekruteerd en stonden onder leiding van Bataafse officieren. Deze waren al tijdens (en sommigen misschien zelfs al voor) hun diensttijd Romeins burger. De hoogste van hen, de *praefectus* van de eenheid, behoorde tot de Romeinse ridderstand. Deze was natuurlijk wel ondergeschikt aan het Romeinse opperbevel.³

Op zich was het niets bijzonders dat inwoners uit de provincies op deze manier dienst namen. In de vroege keizertijd bestond de helft van het 300.000 à 350.000 man sterke beroepsleger uit provinciebewoners die geen Romeins burgerrecht hadden en in aparte legerafdelingen, de zogenaamde *auxilia*, waren georganiseerd. Dienst nemen in de legioenen, die bestonden uit zwaar bewapende infanteristen (met een beter salaris en gunstiger secundaire arbeidsvoorwaarden), bleef het privilege van Romeinse burgers, in de vroege keizertijd vooral Italianen. Wél opmerkelijk is het zeer grote aantal soldaten dat de Bataven leverden. In de eerste eeuw waren er negen Bataafse cohorten, die bestonden uit licht bewapende infanteristen en een ruitersafdeling, en een tiende onderdeel, de zogenaamde Bataafse *ala*, die geheel uit ruiters bestond. Alles bij elkaar zo'n vijfduizend man. Daarnaast bestond het grootste deel van de keizerlijke lijfwacht uit Bataven. Hoeveel dat er waren weten we niet precies. Ook diende een onbekend aantal Bataven als roeier op de Rijnvloot. In absolute aantallen leverden de Bataven het grootste aantal soldaten van alle stammen in noordelijk Gallia Belgica. Omdat er geen reden is om aan te nemen dat de Bataafse bevolking talrijker was, is ook het percentage van de bevolking dat betrokken was bij het militaire apparaat hoger dan elders.⁴

De Romeinen beschouwden hen als elitetroepen. De goede gevechtskwaliteit van de Bataafse eenheden werd ook door de Romeinse legioensoldaten

erkend. Met name de speciale bekwaamheid van hun ruiterafdelingen, die in staat waren in formatie rivieren over te steken en gevechtsklaar aan de overkant uit het water te komen, wordt diverse malen in de bronnen genoemd.⁵ Tekenend is ook dat deze formaties niet, zoals bij andere stammen die meerdere cohorten leverden, over verschillende standplaatsen werden verspreid, maar dat acht Bataafse cohorten bijeen werden gehouden en als gesloten formatie werden ingezet bij grootschalige operaties, zoals bijvoorbeeld de verovering van Britannië onder keizer Claudius.

Slechts één van de negen cohorten was gelegerd in het eigen stamgebied. De Bataafse *ala* diende niet ver van huis en de roeiers op de Rijnvloot bleven ook in de buurt, maar de rest diende ver van huis, tot aan het eind van de eerste eeuw voornamelijk in Engeland. Eind eerste, begin tweede eeuw werden de meeste Bataafse eenheden overgeplaatst naar het Donaugebied.⁶ Er is reden om aan te nemen dat de hoge officieren contact hielden met het stamland. Of, en zo ja hoe, de soldaten nog enige vorm van contact met het thuisfront onderhielden is geheel onbekend. Het weinige dat we weten van de geldende verlofregelingen maakt het niet waarschijnlijk dat ze tussentijds geregeld naar huis konden. Het overgrote deel van de soldaten moet in feite beschouwd worden als emigranten.

Tacitus over de Bataafse Opstand

In de *Historiën* geeft Tacitus een gedetailleerde beschrijving van de zogenaamde Bataafse Opstand, die duurde van het jaar 69 tot en met de herfst van 70.⁷ Welk beeld men zich op grond van deze bron vormt van de romanisering van de Bataven hangt af van hoe men deze interpreteert. Ik geef eerst een korte samenvatting. Volgens Tacitus was de opstand een nationale bevrijdingsopstand. Aanleiding waren de wanpraktijken van de Romeinse rekruteringsagenten bij het lichten van Bataafse troepen.⁸ De diepere oorzaak was het natuurlijk verlangen naar vrijheid. De leider van de opstand, Julius Civilis, wilde een Germaans koninkrijk stichten. Een gunstige omstandigheid was dat op dat moment het Romeinse Rijk werd geteisterd door een reeks staatsgrepen, die de strijd om de opvolging van de afgezette Nero als achtergrond hadden. Toen de Bataafse Opstand uitbrak, ging de strijd tussen Vitellius, die door het Rijnleger tot keizer was uitgeroepen en met een groot deel van dit leger Italië had bezet, en de tegenpretendent Vespasianus, die werd gesteund door de legers uit het oosten en de Donauprovincies.

De opstand had aanvankelijk groot succes. De kern van de strijdmacht die

Julius Civilis had verzameld, werd gevormd door de Bataafse *auxilia*-onderdelen, waaronder ook de acht cohorten die aanvankelijk in Engeland waren gestationeerd. Deze waren betrokken geweest bij eerdere gevechten in Italië, maar bevonden zich bij het uitbreken van de opstand in de buurt van Mainz en keerden naar huis terug. Ook liepen andere *auxilia*-onderdelen naar hem over. Daarnaast haalde hij mankracht uit het 'vrije' Germanië. Doordat het Romeinse leger was uitgedund en hun generaals in hoge mate incompetent waren, lukte het niet de opstand onder controle te krijgen. De Bataven slaagden er zelfs in twee Romeinse legioenen in te sluiten in hun legerkamp te Xanthen. Voornamelijk als gevolg van interne conflicten binnen het Rijnleger, stortte het Romeinse gezag aan de Rijn geheel in. Alle hoge Romeinse gezagdragers werden door hun eigen legioensoldaten vermoord. Er heerste totale anarchie: over een groot gebied werd geroofd en geplunderd door Germaanse benden. Gallische *auxilia*-officieren richtten zelfs een eigen staat op, het zogenaamde *Imperium Galliarum*, waar enkele muitende legioenen van het Romeinse Rijnleger zich bij aansloten. De noordelijkste legerpost, het legioen-kamp in Xanthen, gaf zich na een lange belegering over aan de Bataven. Na de ontruiming van het kamp braken tijdens de overeengekomen vrije aftocht van de legionairs gevechten uit die eindigden in de totale vernietiging van de legioenen.

Nadat in Italië de burgeroorlog in het voordeel van Vespasianus was beslist, zond het nieuwe bewind een grote legermacht naar het noorden om orde op zaken te stellen. Het *Imperium Galliarum* werd snel opgerold. De Bataven trokken zich terug ten noorden van de Waal en konden zo iets langer weerstand bieden. Na enige schermutselingen werden er onderhandelingen geopend tussen de Romeinse generaal Cerialis en de Bataafse leider Julius Civilis. Hoe deze afliepen weten we niet precies, omdat op dit punt het manuscript van Tacitus afbreekt.

Als dit allemaal waar is, betekent dat dat de Bataven weinig waardering hadden voor hun speciale status: het is natuurlijk veelzeggend dat zij de eerste de beste gelegenheid die zich voordeed aangrepen om hun onafhankelijkheid te bevechten. Hun integratie in het leger betekende geen integratie in het *imperium*. Kennelijk waren zij nauwelijks geromaniseerd, zoals ook zou blijken uit tal van details in Tacitus verhaal waarmee hij hun Germaanse karakter wil illustreren.⁹ Men denkt dan ook dat zij zichzelf meer als bondgenoten en krijgers in de traditioneel Germaanse zin hebben beschouwd dan als Romeinse soldaten. Juist door de uitzonderlijke wijze van integratie hadden zij hun nationale karakter kunnen behouden.¹⁰

Maar is dit allemaal waar? De meeste historici denken van wel, maar sommigen menen dat Tacitus een onjuiste voorstelling van zaken geeft. Als we ons beperken tot de feiten die hij vermeldt en de bedoelingen die hij aan personen toeschrijft buiten beschouwing laten, komt alles in een ander licht te staan. Aan het begin van de opstand riep Julius Civilis namelijk geen vrijheidsoorlog uit, maar wierp hij zich op als aanhanger van Vespasianus en liet de kern van de strijdmacht, de Bataafse cohorten, de eed van trouw op hem afleggen, waarmee zij hem als keizer erkenden. Tijdens de onderhandelingen met de in Xanthen ingesloten Romeinse legioenen stelde Civilis hen de eis hetzelfde te doen. Bovendien vermeldt Tacitus dat hij tot een dergelijk optreden was aangezet door de commandant van het Rijnleger, Hordeonius Flaccus, die in tegenstelling tot zijn soldaten een aanhanger van Vespasianus was, en Antonius Primus, die de leiding had van de invasie in Italië door Vespasianus-gezinde onderdelen contra Vitellius. Het optreden van de Bataven zou moeten verhinderen dat Vitellius verdere versterkingen naar Italië zou halen. Zo gezien was de Bataafse opstand geen nationale opstand, maar onderdeel van de burgeroorlog en ging het niet zozeer om een oorlog tussen Romeinen en Germanen, maar tussen de verschillende onderdelen van het Romeinse leger. Uiteraard hadden de Bataven hierbij vooral hun eigen belang voor ogen, maar dat belang lag dan wel in het *imperium*, niet in een eigen staat. De oplossing die zij zagen voor hun reële grieven tegen het bewind van Vitellius was niet zelfstandigheid, maar een verandering in het Romeinse bewind. De gebeurtenissen hadden meer het karakter van een militaire muiterij dan van een 'nationale vrijheidsoorlog'.

Nu was volgens Tacitus dit alles slechts een listige dekmantel waarmee Julius Civilis zijn ware bedoelingen probeerde te verhullen. Het is echter volkomen duister waar deze dekmantel voor kon dienen. Volgens Tacitus wilde hij zo voorkomen dat tegen hem werd opgetreden, maar dat hielp natuurlijk niets.¹¹ De openlijke steun aan Vespasianus lokte juist een militaire reactie van het Vitellius-gezinde Rijnleger uit. Verder volgt uit Tacitus' verhaal dat Julius Civilis zijn 'ware' bedoelingen ook voor de meeste Bataven geheim hield. Hij zou deze tijdens een geheime bijeenkomst in een heilig woud slechts hebben onthuld aan een select gezelschap Bataafse notabelen. Zelfs als we aannemen dat hij aan het begin van de opstand iets anders beoogde dan hij voorgaf, wisten de meeste deelnemers aan de opstand niet dat zij een nationale oorlog voerden.¹²

De opstand kreeg pas het karakter van een nationale oorlog, toen de aanhangers van Vespasianus in Rome de macht hadden en Vitellius dood was.

De grote legermacht die toen in Noordwest Europa de orde kwam herstellen, richtte zich immers ook tegen de Bataven. Door de geheel eigen dynamiek van de conflicten was een nieuwe situatie ontstaan.

Zowel over het precieze moment waarop de deelname aan de oorlog omsloeg in een 'nationale' oorlog als over de oorzaak van deze omslag is discussie. Een hypothese luidt dat de Bataven doorvochten na de dood van Vitellius omdat Vespasianus zijn materiële beloften aan de Bataven niet nakwam.¹³ Een ander luidt dat tijdens de opstand gaandeweg de gedachte ontstond dat de Romeinen niet meer in staat zouden zijn hun gezag te herstellen en de Bataven de zaken wel in eigen hand moesten nemen.¹⁴ Weer een andere mogelijkheid is dat niet zozeer de Bataafse doelstellingen veranderden, maar de houding die het nieuwe bewind tegen hen innam. Het bloedbad onder de Romeinse legioensoldaten bij de ontruiming van Xanthen maakte de Bataven tot compromitterende bondgenoten, waarvan men zich wilde distantiëren.¹⁵ Het beeld van een nationale opstand en zelfs het benadrukken van het Germaanse karakter van de Bataven zou dan moeten worden gezien als politieke propaganda, waarmee het regime van Vespasianus zich probeerde schoon te wassen. Ook kan men in Rome de bedoeling van Civilis werkelijk hebben gewantrouwd. Een prefect van een *auxilia*-cohort die zich met dergelijke verstreckende gevolgen had gemengd in de strijd om het keizerschap, had zijn hand overspeeld en werd beschouwd als een rebel.

Het probleem met al deze hypothesen is dat hard bewijs ontbreekt. Dat kan ook niet anders. Tacitus is onze enige bron en laat zich over deze mogelijkheden niet uit, omdat hij van een geheel andere visie uit gaat, die sterk geleken zal hebben op de officiële Romeinse lezing. Historici die er de voorkeur aan geven Tacitus' voorstelling van zaken te volgen, leggen de nadruk op het hypothetisch karakter van reconstructies die van de tekst afwijken en argumenteren dat men een bron moet volgen, tenzij kan worden *bewezen* dat deze niet klopt.¹⁶

Hier zit de crux van het debat. Mijns inziens is eerder het omgekeerde het geval: men moet van geval tot geval proberen af te wegen op welke informatie Tacitus' beweringen berusten, voordat men deze accepteert. De *Historiën* is immers een secundaire bron, die zo'n 35 a 40 jaar na de opstand is geschreven. Ik ga hier niet in op het ingewikkelde probleem welke bronnen Tacitus heeft gebruikt en hoe we de waarde van deze bronnen, die geen van alle meer bestaan, moeten inschatten. Het gaat om het volgende: we moeten afwegen waar Tacitus' mededelingen over de intenties van Civilis op berusten. De beschrijving van zijn

openlijke optreden voor Vespasianus en ten overstaan van Romeinse legioenen voorgelezen brieven van Antonius Primus, waarin hij een bondgenoot werd genoemd, berusten ongetwijfeld op feiten. Wie zou deze hebben bedacht en waarom? Tacitus' verslag van de bijeenkomst in het heilige woud en van Civilis' toespraak tot de Bataafse notabelen, waarin hij zijn ware bedoelingen zou hebben onthuld, is fictie. Zo stelde Tacitus (of zijn bron) zich de gang van zaken voor. Nu weet natuurlijk iedereen dat de woorden die Tacitus Civilis laat zeggen, zo niet letterlijk zijn gebruikt. Het behoorde tot de conventies van de antieke geschiedschrijving dergelijke redevoeringen vrij te componeren. Maar vervolgens doen velen alsof we zonder meer kunnen aannemen dat het dan wel *ongeveer* zo zal zijn gegaan, dat hij dat dan wel *ongeveer* zo zal hebben gezegd en dat Romeinse geschiedschrijvers daarover goed geïnformeerd waren. Deze vooronderstelling is niet alleen onbewezen, maar ook uiterst onwaarschijnlijk.

Uit dit alles moet de conclusie worden getrokken dat we aan de Historiën geen zekerheden kunnen ontleen omtrent de Bataafse waardering voor het Romeinse imperium, hun opvattingen over de dienst in het leger en zelfs niet over hun weinig geïntegreerde 'Germaanse' karakter. Ik wil daarmee niet beweren dat Tacitus een onbruikbare bron is, alleen dat het een beperkt bruikbare bron is. Deze geeft inzicht in de *Romeinse* visie op de Bataven in specifieke omstandigheden en hoe de *Romeinen* dachten dat zij dachten. Of dit ook werkelijk zo was, moet dan worden onderzocht maar kan geen uitgangspunt zijn bij verder onderzoek.

Een weinig geïntegreerde regio

Aan de hand van het archeologisch materiaal kan in hoofdlijn het volgende worden opgemaakt over de Bataafse samenleving in de eerste eeuw. De Bataven woonden verspreid over kleine nederzettingen die bestonden uit houten boederijen van het zogenaamde woonstalhuistype. Er was sprake van enige op zelfvoorziening gerichte landbouw, maar het accent van de economie lag veelal op veeteelt. Er waren enkele kleinere regionale centra, maar een groot stedelijk centrum ontbrak. De materiële cultuur was uiterst eenvoudig: in inheemse context werd nauwelijks importmateriaal gevonden. Kortom: de Bataven waren weinig geromaniseerd. Het contrast met andere *civitates* zuidelijker in Gallië is opvallend. De symptomen van Romanisering die bij de Bataven nagenoeg ontbraken, zijn daar wel te vinden: urbanisering, naar Mediterraan voorbeeld gebouwde villa's, geïmporteerde luxe-aardewerk, Latijnse inscripties.¹⁷

Wat leiden we hieruit af? Op het eerste gezicht lijkt dit een bevestiging van wat er uit Tacitus kan worden opgemaakt omtrent het Germaanse karakter van de Bataven: er is sprake van een weinig geïntegreerd, perifeer gebied dat zijn inheemse karakter heeft bewaard. Het ligt echter ingewikkelder. De Bataafse opstand werd gedragen door de Bataven in Romeinse krijgsdienst: daarover zegt het archeologisch materiaal in het stamland niets, want zij kunnen in feite als emigranten worden beschouwd. Zoals we zullen zien, lag de situatie voor hen inderdaad heel anders.

De teksten uit Vindolanda

Een spectaculaire archeologische ontdekking laat zien dat de Bataafse soldaten veel geromaniseerder waren dan we uit Tacitus zouden opmaken. Bij de opgravingen van het Romeinse hulptroepenfort in Vindolanda (Chesterlom), niet ver van de muur van Hadrianus, zijn in de zeventiger en tachtiger jaren enige honderden zeer dun afgeschaafde houten vellen ontdekt, die met inkt waren beschreven. Deze zijn gevonden in verschillende lagen van de opgraving die corresponderen met verschillende bouwfasen van het fort. Op grond van de vondstomstandigheden kunnen ze dus in verschillende samenhangende groepen worden onderverdeeld.

De voor ons interessante groep wordt gedateerd in de periode 90-102. Zij zijn gevonden in wat de dienstwoning (*praetorium*) blijkt te zijn geweest van Flavius Cerialis, prefect van het negende Bataafse cohort dat toen in Vindolanda was gelegerd. De in het Latijn gestelde teksten zijn afkomstig uit zijn archief. Het bevat brieven die aan Cerialis of aan zijn vrouw zijn gericht, eigenhandig geschreven kladversies van brieven die hij zelf heeft verstuurd, inventarislijsten van zijn huishouden en militaire documenten als verlofaanvragen van soldaten en presentierapporten van onderofficieren.¹⁸

Uit deze teksten valt veel te leren, maar met name gaat het me om het volgende: deze Bataafse officier schreef uitstekend Latijn. Een taalkundige analyse van zijn brieven laat zien dat hij retoricaonderwijs heeft gevolgd.¹⁹ De brieven die hij schreef en ontving lagen voornamelijk in de patronagesfeer. Het waren aanbevelingsbrieven, verzoeken om bemiddeling en brieven die waren bedoeld om de nodige sociale contacten te onderhouden, bijvoorbeeld nieuwjaarswensen. Zijn correspondenten waren niet alleen collega-prefecten van andere onderdelen, maar waarschijnlijk ook hoge officieren uit de Romeinse legioenen.²⁰ Het type brieven is exact hetzelfde als dat we kennen uit bewaard

gebleven correspondentie van Romeinen als Cicero en Plinius. Kortom: als hij iets gedaan wilde krijgen, hanteerde hij dezelfde sociale strategie, die van de 'kruiwagencultuur', als de Romeinse elite.

Ook zijn levensstijl was aangepast aan het niveau dat verwacht mocht worden van een officier met ridderrang: hij had in zijn huishouden meerdere slaven. Mediterrane import behoorde tot het consumptiepatroon van zijn huishouden: op inventarislijsten van levensmiddelen in zijn keuken vinden we dure Italiaanse wijn, vissaus, peper en olijven, maar daarnaast ook een typische Germaans-Keltische drank als bier. Een inventarislijst met kleding en huisraad wijst op een luxe levensstijl. Ook is er een vel gevonden met daarop een versregel van Vergilius, Rome's nationale dichter.²¹ Kortom: een heel verschil met de 'Germaanse' prefecten in Tacitus. Ook de lagere officieren van het cohort zoals centurionen en decurionen schreven vergelijkbare brieven en hielden er een vergelijkbare levensstijl op na, zij het waarschijnlijk wel op een iets lager niveau.

Nu zegt dit natuurlijk nog niets over de Bataafse soldaten. Hierover geven de teksten veel minder informatie, maar toch genoeg om te kunnen zien dat een soldaat in het Romeinse leger een geheel ander bestaan leidde dan een Germaanse krijger. Men is wel eens geneigd te vergeten dat het Romeinse leger in de keizertijd zelden vocht. Grote veldslagen waren zeldzame incidenten in het soldatenbestaan. De dagelijkse routine bestond uit patrouilleren, het verrichten van politietaken, het regelen van de bevoorrading en ook uit gewoon werk: de aanleg van militaire installaties, werken in de wapenfabriek. De soldaten van een eenheid opereerden verspreid over een groot gebied. Dit maakte schriftelijke communicatie noodzakelijk. Op basis van meldingsrapporten werd in het hoofdkwartier nauwkeurig bijgehouden wie waar zat en werden orders gegeven. Op zijn minst moest een gedeelte van de soldaten Latijn kunnen lezen en schrijven en uit het archief blijkt dat dat inderdaad het geval was.²²

Het interessante punt is dat uit de teksten van Vindolanda niet alleen blijkt dat de Bataven zich aanpasten, maar ook waarom dat zo was. Om op zijn niveau te kunnen functioneren moest de prefect - en voor de lagere officieren gold hetzelfde - kunnen meedraaien in het patronagecircuit. Hij moest correcte brieven kunnen schrijven, gasten behoorlijk ontvangen en een culturele conversatie kunnen voeren.²³ Voor de soldaten was dat minder urgent, maar ook zij moesten zich aanpassen en vaardigheden opdoen die zij zich niet eigen hadden kunnen maken in de op zelfvoorziening gerichte veehouderssamenleving waar zij vandaan kwamen.

Andere dienstomstandigheden?

Deze teksten geven een heel ander beeld van de Bataafse soldaten dan Tacitus. Wat is hiervoor de verklaring? Omdat de Vindolandateksten twintig tot dertig jaar na de opstand moeten worden gedateerd, zou men kunnen veronderstellen dat in die periode het karakter van deze troepen zich heeft gewijzigd. Men neemt algemeen aan dat het jaar 70 een waterscheiding vormt in de geschiedenis van de 'nationaal' gerekruteerde *auxilia*. De Romeinen zouden zich door de opstand bewust zijn geworden van het politieke risico dat deze wijze van rekruteren met zich meebracht. Zij werden niet langer onder bevel gesteld van prefecten uit de eigen regio, overgeplaatst naar verre streken en vervolgens aangevuld met rekruten uit de nieuwe standplaats. Men wierf daarna nog wel rekruten in de oorspronkelijke regio, die weer in de buurt dienden, maar deze werden niet langer in 'nationale' verbanden bij elkaar geplaatst. Zo werden de oorspronkelijk op stamverband georganiseerde *auxilia* gedernationaliseerd.²⁴

Nu is dit voor een groot aantal eenheden aantoonbaar juist, maar niet voor de Bataafse. Men neemt aan dat zeker tot de tweede eeuw de Bataafse cohorten geheel uit Bataven bleven bestaan. In hun dienstvoorwaarden veranderde er nauwelijks iets. Alleen het in het eigen stamgebied gelegerde cohort werd elders geplaatst en vervangen door een legioen, dat in Nijmegen werd gestationeerd. Tot ver in de tweede eeuw werden zij nog steeds geleid door Bataafse prefecten. Het aantal soldaten bleef hetzelfde. Acht cohorten werden weliswaar ontbonden en gereorganiseerd tot vier nieuwe, maar deze nieuwe onderdelen hadden een dubbele sterkte en werden bemand door dezelfde soldaten. Deze onderdelen werden aanvankelijk in Engeland gelegerd, maar dat was ook voor de opstand reeds het geval.²⁵ In veldslagen traden zij nog steeds als gesloten formatie op.²⁶ Tot slot blijkt uit Tacitus' *Germania*, die we kunnen dateren in het jaar 98, dat de speciale positie van de Bataven aan het eind van eerste eeuw nog hetzelfde was als voor de opstand.²⁷ In alle opzichten is het cohort uit Vindolanda dus vergelijkbaar met de cohorten die aan de opstand deelnamen: de samenstelling, de commandostructuur, de provincie waar zij gestationeerd zijn en de tactische inzet zijn hetzelfde. Dat betekent dat de cohorten en de commandanten die aan de opstand deelnamen even geromaniseerd moeten zijn geweest. Boven is immers betoogd dat aanpassing inherent is aan de legerdienst.

Twee kanten van de medaille

Moeten we Tacitus dus negeren als we willen weten hoe Romeins de Bataven waren? De Bataafse officier Flavius Cerialis blijkt een Romeins burger, die goed Latijn schreef, de omgangsregels van de Romeinse elite beheerste en in materieel opzicht een Romeinse levensstijl had. Hij is geheel geromaniseerd, maar wat betekent dit? De Vindolandeteksten geven een gedeeltelijk inzicht in wat aan de oppervlakte waarneembaar is in een doorsneesituatie. Een dergelijk bron heeft ook zijn beperkingen. We zien de prefect handelen in zijn officiële functie, maar tal van dingen zien we niet. Hij schreef Latijn, maar sprak hij het ook als hij met een Bataafse soldaat een praatje maakte over het weer? Over hoe hij dacht valt nauwelijks iets op te maken uit de teksten.

Volledig geromaniseerd is nog niet hetzelfde als Romeins. Aan hun carrièrepatronen is te zien dat de Bataafse elites niet volledig geïntegreerd waren in die van het *imperium*. Zij bekleedden nooit hogere functies dan officiersposten in *auxilia*-eenheden. Soms zijn dat ook niet-Bataafse eenheden, maar zij stroomden niet door naar civiele ridderfuncties, laat staan dat zij erin slaagden het senatoriale niveau te bereiken, zoals de volledig als Romeins geaccepteerde elite van de veel sterker geromaniseerde Mediterrane provincies als Spanje en Afrika. Kennelijk bleven de leden van de Bataafse elite, ondanks een goede opleiding op een provinciale school, toch 'anders'.²⁸ Waar dat hem precies in zat, is moeilijk te zeggen. Verschillen in culturele codes hoeven niet op elk moment een rol te spelen. In doorsnee situaties zal de Bataafse officier door zijn Romeinse collega's gewaardeerd zijn om het 'beschavingspeil' dat hij had bereikt, zo deze er al bij stil stonden dat zij met een 'Germaan' te maken hadden. Als dat niet zo was zou er geen enkele stimulans tot aanpassing zijn geweest en zouden zij zich ook niet hebben aangepast.

Tacitus laat zien hoe de Romeinse elite geromaniseerde provincialen waardeert in een extreme situatie, als zij als bedreigend worden ervaren. We kunnen niet spreken over *de* Romeinse opvatting over provincialen. Hoe men over hen dacht is contextgebonden. In het gebruik van etnische labels als 'Germaan' en 'Galliër' zit een element van negatieve waardering. Voor wie leeft in een moderne West-Europese multiculturele samenleving is dit fenomeen dagelijks waarneembaar. De zwarte voetballer Ruud Gullit werd in de periode dat hij een glansrol vervulde in het Nederlandse voetbalelftal door de autochtone Nederlanders gezien als Nederlander. Een gekleurde zakkenroller in de Amsterdamse metro wordt door hen echter als Surinamer aangeduid.

Een goed voorbeeld van een dergelijke dubbele standaard in Romeinse

context zien we in het debat dat in de senaat werd gevoerd, toen keizer Claudius voorstelde een aantal Galliërs tot dit eerbiedwaardige gremium toe te laten. Deze Galliërs waren rijke grootgrondbezitters die waarschijnlijk al in de derde generatie Romeins burger waren. De Italiaanse senatoren zagen in hen ongewenste concurrenten, benadrukten in hun protesten het Gallische karakter van deze potentiële concurrenten in de race om hoge bestuursposities. Zij verwezen naar de oorlogen die Galliërs en Romeinen in het verleden hadden gevoerd. Claudius stelde echter dat deze mensen totaal geassimileerd waren. Hij verwees naar een nog verder verleden, waarin Rome als kleine stadsstaat menige oorlog had uitgevochten met wat toen nog de verschillende stammen van Italië waren en suggereerde subtiel dat in wezen iedere Romein een geassimileerde vreemdeling was en dat zijn kandidaat-senatoren in een lange traditie pasten.²⁹

Zo moet de beschrijving van Julius Civilis als Germaan worden gezien als een waardeoordeel, niet als een objectieve beschrijving. Ook dergelijke oordelen bepalen de werkelijkheid. Tacitus en de Vindolandeteksten laten twee verschillende kanten van de werkelijkheid zien. Tacitus weerspiegelt de Romeinse waarneming in een noodsituatie en is een goede bron als we willen weten hoe de Romeinen in zo'n geval over de Bataven dachten, de Vindolandeteksten laten de waarneembare buitenkant in een doorsneesituatie zien. De twee zijn complementair, niet tegengesteld. Er is geen sprake van een 'waar' en 'onwaar' beeld, maar van verschillende kanten van de werkelijkheid. Dit blijkt door de combinatie van deze verschillende bronnen. De archeologie geeft een extra dimensie aan dit beeld, omdat we zo in staat zijn ons een indruk te vormen van de achtergrond van de schijnbare discrepantie tussen de 'Germaanse' en de 'geromaniseerde' Bataven. Hun afkomst uit een in Romeinse opvatting onbeschaafd buitengebied liet kennelijk toch sporen na, die ondanks romanisering voor een Romeins oog zichtbaar waren.

Noten:

1. Zie bijvoorbeeld: G. Woolf, 'The formation of Roman provincial cultures' in: J. Metzler, ed., *Integration in the early Roman west. The role of culture and ideology* (Luxembourg 1995).
2. Een goede vergelijkende regionale studie is N. Roymans, 'The sword or the plough. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area' in: N. Roymans, ed., *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul. Amsterdam Archeological Studies 1*

- (Amsterdam 1996) 9-126.
3. G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior* (Düsseldorf 1968), 13-14, 45-48.
 4. Het rekruteringspatroon onder de stammen van Gallia Belgica is overzichtelijk in kaart gebracht in Roymans, 'The sword' 23, figuur 4. Zie voor de soldaten in de keizerlijke lijfwacht: H. Bellen, *Die germanische Leibwache der römischen Kaiser des julisch-claudischen Hauses*. (Wiesbaden 1981); M. Speidel, *Riding for Caesar. The Roman emperor's horse guard* (Londen 1994). Voor roeiers, zie: Tacitus, *Historiën* 4.16. Voor een schatting van het Bataafse bevolkingsaantal zie: W. Willems, 'Romans and Batavians. A regional study in the Dutch eastern river area, II', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 43 (1984) 234-237.
 5. Alföldy, *Hilfstruppen* 13, noot 45.
 6. K. Strobel, 'Anmerkungen zur Geschichte der Bataverekohorten in der hohen Kaiserzeit' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 70 (1987) 271-292.
 7. Tacitus, *Historiën* 4, 12-37; 54-79 en 5, 14-26.
 8. Tacitus, *Historiën* 4, 14. Overigens vermeldt Tacitus niet dat het optreden van deze rekruteringsagenten een inbreuk betekende op het privilege van de Bataven om zelf te mogen rekruteren.
 9. S. Dyson, 'Native Revolts in the Roman Empire', *Historia* 20 (1971) 239-274. Dyson ziet in deze details aanwijzingen dat de Bataafse opstand past in een voor tal van provinciale opstandelingen kenmerkend patroon. Deze opstanden zouden worden veroorzaakt door acculturatieproblemen. Ik kan hier niet uitvoerig ingaan op de vraag of de door hem gebruikte aanwijzingen zijn these inderdaad ondersteunen. Zie voor enkele tegenargumenten: J.A. van Rossum, 'Julius Civilis en het Germaanse gevaar', *Lampas* 25 (1992) 184-197, vooral 187-189.
 10. Roymans, 'The Sword', 27-28.
 11. Tacitus, *Hist.*, 4, 13, 2.
 12. Zie voor deze analyse en nog een aantal andere inconsistenties in Tacitus de analyse van R. Urban, *Der 'Bataveraufstand' und die erhebung des Iulius Classicus* (Trier 1985), 12-22.
 13. G. Walser, *Rom, das Reich und die fremden Völker in der Geschichtschreibung der frühen Kaiserzeit* (Baden-Baden 1951)
 14. E. Flaig, 'Römer werden um jeden Preis? Integrationskapazität und Integrationswilligkeit am Beispiel des Bataveraufstandes', in: H. Weinmann-Walser, ed., *Historische Interpretationen Gerold Walser zum 75 Geburtstag dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern* [Historia Einzelschriften 100] (Wiesbaden 1995) 45-60.
 15. Urban, 'Bataveraufstand'.
 16. Dit is de lijn van P. Brunt, 'The Revolt of Vindex and the fall of Nero', *Latomus* 18 (1958) 531-559.
 17. W. Willems, *Romans*, 231-239; N. Roymmans, 'Romanization, cultural identity

- and the ethnic discussion. The integration of lower Rhine populations in the Roman Empire', in: J. Metzler, ed., *Integration* 47-64.
18. A. Bowman en J. Thomas, *The Vindolanda Writing Tablets. (Tabulae Vindolandenses II)* (London 1994). Correspondentie van Cerialis: nos. 225-90; verzoeken om verlof: nos. 165-77; meldingrapporten: nos. 127-153.
 19. J. Adams, 'The language of the Vindolanda tablets: an interim report.', *Journal of Roman Studies* 85 (1995) 86-134. Adams concludeert dat Cerialis 'was formally trained in upperclass Roman literary culture..'.
20. *Tab. Vindol. II* 225.
 21. Huisraad en kleding: *Tab. Vindol. II* nos. 194-7; levensmiddelen: no. 190; Vergilius: no. 118.
 22. A. Bowman, 'The Roman inperial army: letters and literacy on the northern frontier', in: A. Bowman en G. Woolf, ed., *Literacy & Power in the Ancient world* (Cambridge 1994) 109-125.
 23. Bowman, 'Letters'. 112-113.
 24. Alföldy, *Hilfstruppen*, 100-104.
 25. Zie voor deze punten: K. Strobel, 'Anmerkungen'.
 26. Zoals blijkt uit Tacitus, *Agricola*, 36.
 27. Tacitus, *Germania*, 29, 1-2.
 28. P. Garnsey en R. Saller, *The Roman empire. Economy, society and culture* (London 1987) 10. Zij merken op dat dit in zijn algemeenheid geldt voor de elite uit de noordelijke provincies. Zie voor een voorbeeld van een provinciale school (Autun): Tacitus, *Annales*, 3,41, 23-24.
 29. Tacitus, *Annales*, 11, 23-24; *ILS* 212.